

Мацкевич В.Г.

Приватний вищий навчальний заклад «Університет сучасних знань»

ВПЛИВ СІМ'Ї НА ЕМОЦІЙНО ПОЧУТТЄВУ СФЕРУ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Стаття присвячена комплексному теоретичному аналізу впливу сімейного середовища на розвиток емоційно-почуттєвої сфери дітей підліткового віку. В межах дослідження актуалізовано важливість сім'ї як первинного соціального інституту, що забезпечує становлення базових емоційних, поведінкових та морально-ціннісних орієнтирів дитини. Охарактеризовано історичні, соціологічні й психологічні підходи до визначення сутності поняття «сім'я», простежено еволюцію уявлень про її структуру та функції. Проаналізовано наукові позиції українських і зарубіжних дослідників щодо ролі сімейного виховання, стилю взаємодії та емоційного клімату в родині у процесі емоційного розвитку підлітка.

Особлива увага приділяється вивченню негативного впливу дисфункціональних родинних умов (емоційної депривації, дефіциту підтримки, авторитарних чи байдужих стилів виховання) на психодинаміку емоційних розладів, девіантної поведінки та труднощів соціальної адаптації. Узагальнено основні підходи до вивчення емоцій як психофізіологічного та соціокультурного феномену, зокрема розглянуто теоретичні та емпіричні дослідження емоційної сфери в контексті її біологічної та соціальної обумовленості.

Встановлено, що підлітковий вік є особливо чутливим періодом розвитку емоційної регуляції, самосвідомості та адаптивних механізмів особистості. Сімейне середовище за сприятливих умов сприяє розвитку емоційної стабільності, емпатії, мотивації до досягнень і формуванню позитивного самосприйняття, тоді як несприятливі фактори можуть формувати, розвитку та підтримці психоемоційних дисфункцій, когнітивних та поведінкових порушень.

У статті наголошується на потребі диференційованого підходу до вивчення впливу різних стилів сімейного виховання з урахуванням соціокультурних змін, викликів цифрової епохи та мінливості сучасних соціально-політичних умов. Підкреслюється важливість розробки та впровадження програм психолого-педагогічної підтримки, орієнтованих на корекцію дисгармонійних взаємин у сім'ї та сприяння розвитку емоційної резильєнтності підлітків.

Ключові слова: емоційно-почуттєва сфера, емоції, підлітковий вік, особистість, сім'я.

Постановка проблеми. Відомо, що сім'я, як перше соціальне середовище, в яке потрапляє дитина, має визначний вплив на формування та розвиток останньої. Характер сімейних взаємин, стиль виховання та рівень емоційної підтримки зумовлюють розвиток емоційної регуляції, емпатії та соціальних навичок. Вивчення впливу сімейного середовища на ці процеси є важливим для розуміння механізмів становлення емоційної стійкості підлітків і створення умов для їх гармонійного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика впливу сім'ї на емоційно-почуттєву сферу дітей підліткового віку є предметом активного наукового інтересу як в українському, так і в зарубіжному психологічному дискурсі. Проблематика впливу сімейного середовища на розвиток емоційної сфери дітей входила в коло наукових інтересів таких дослідників, як Д. Баум-

рінд, А. Бандура, Ю. Гіппенрейтер, Дж. Боулбі, Е. Еріксон, які акцентували на значенні стилю виховання, емоційного клімату в родині та характеру батьківсько-дитячої взаємодії в контексті формування емоційної стабільності та резильєнтності підлітків [2; 9].

Вплив дисфункціональної сім'ї на психічний розвиток дітей вивчали також Н. Гаврилюк, С. Максименко, О. Вайнола, які наголошували, що емоційна депривація, порушення батьківських функцій, насильство чи нехтування потребами дитини можуть виступати предикторами девіантної поведінки та емоційних розладів у підлітковому віці [5].

В контексті аналізу особливостей емоційного розвитку дітей у складних соціальних умовах цінним є внесок зарубіжних дослідників, таких як М. Айзенк, К. Роджерс, А. Маслоу, які розглядали сімейне середовище як одну з ключових детермінант становлення особистості [11].

Отже, аналіз наукових досліджень засвідчує багатогранність підходів до розгляду ролі сім'ї у розвитку емоційно-почуттєвої сфери підлітків та підкреслює необхідність комплексного вивчення зазначеної проблематики, що враховує як позитивний, так і негативний потенціал сімейного впливу на формування особистісних рис дитини.

Постановка завдання. Метою статті є теоретично обґрунтувати роль сім'ї в контексті становлення та розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей підліткового віку.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, важливим в контексті нашого дослідження є визначення сутності та змісту поняття «сім'я». У науковому дискурсі існує велика кількість трактувань окресленого соціального феномену, які представлені в працях таких авторитетних дослідників, як А.І. Антонов, М.Я. Соловйов, А.Г. Харчев [7, с. 80].

У давньогрецькій мові термін «сім'я» первісно означав спільноту, що виникала на основі договору або угоди. У нормативних документах XV століття замість слова «сім'я» іноді використовувалося поняття «артель», що мало значення колективної праці. Подібне розуміння родинної спільноти простежується і в пізніших історичних джерелах. У довідкових виданнях підкреслюється, що сучасне уявлення про сім'ю є результатом тривалого процесу еволюції соціальних взаємин. Згідно з тлумачним словником В. Даля, сім'я – це коло найближчих родичів, які проживають разом (наприклад, батьки з дітьми), водночас окремо проживаючі одружені сини або незаміжні дочки, які створили власне домогосподарство, вже належать до іншої сім'ї [8, с. 86]. На сьогодні поняття «сім'я» широко застосовується як у соціологічному, так і в юридичному контекстах.

На думку Е.Г. Ейдемільера, сім'я постає як соціальний інститут, що функціонує у вигляді стабільної соціальної групи, головним призначенням якої є первинна соціалізація дитини. Крім цього, сім'я виконує низку важливих функцій: економічну, репродуктивну, рекреаційну, а також освітньо-виховну. Згідно з філософським словником, сім'я визначається як специфічна форма соціальної спільноти, що відіграє ключову роль в організації приватного життя. Вона базується на шлюбному союзі та родинних зв'язках, охоплюючи розгалужену систему взаємин між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми, братами, сестрами та іншими родичами, які проживають разом і ведуть спільне господарство [7, с. 80].

Проблематика формування особистості в підлітковому віці посідає чільне місце серед актуальних питань сучасної науки та практики. Її значущість зумовлена комплексом соціальних, економічних і психологічних чинників, що справляють вплив на розвиток дитини, особливо в умовах військового стану, який посилює ці виклики. Очевидно, одним із ключових середовищ впливу на становлення підліткової особистості є сім'я. Зокрема, вирішальну роль відіграють виховні практики батьків, характер батьківсько-дитячих стосунків і їхній вплив на рівень резильєнтності підлітка. Саме ці чинники здатні істотно впливати на формування поведінкових моделей, систему цінностей та світогляд молодого особистості. Особливої уваги потребує негативний вплив несприятливого сімейного середовища. Недостатність емоційної підтримки, неадекватні або руйнівні виховні стратегії, а також порушення емоційного клімату в родині можуть виступати як предиктори девіантної поведінки. У дисфункціональних сім'ях ймовірність виникнення таких форм поведінки суттєво зростає [9].

Період підліткового віку характеризується завершенням дитинства та початком процесу дорослішання, що охоплює віковий діапазон від 10–11 до 14–15 років. Цей етап є перехідним між дитинством і дорослістю, протягом якого формується здатність адаптуватися до зовнішнього світу. У середній школі рефлексія підлітків здебільшого спрямована на самих себе. Порівнюючи себе з дорослими і молодшими дітьми, підлітки усвідомлюють зміни у власній особистості, починають відчувати себе дорослими і прагнуть, щоб їхня незалежність і значущість були визнані оточенням. Психологічні потреби цього вікового етапу включають спілкування з однолітками, прагнення до автономії, незалежності та свободи від контролю дорослих. Відчуття дорослості є важливим маркером початку підліткового періоду. Соціально-психологічні особливості цього віку визначають характерну поведінкову модель підлітків, що відображає специфічні реакції на взаємодію з навколишнім середовищем [1, с. 297].

Вивчення вікових особливостей емоційного розвитку дітей має ключове значення через взаємозв'язок між емоційною та інтелектуальною сферами. Наприклад, порушення емоційного розвитку в дошкільному віці може обмежувати здатність дитини реалізовувати свій інтелектуальний потенціал у подальшому. У дітей із емоційними дисфункціями часто переважають негативні стани, такі як страх, гнів, відраза, а також спосте-

рігається високий рівень тривожності при майже повній відсутності позитивних емоцій. Це зумовлює потребу у контролі за розвитком емоційної сфери та, за необхідності, використанні корекційних психотерапевтичних програм. Емоційний розвиток починається ще до народження людини, а в підлітковому віці емоції тісно пов'язані зі спілкуванням. Особистісно значущі відносини з оточенням визначають зміст і характер емоційних реакцій. Однак недостатній досвід у переживанні емоцій у нових видах діяльності, таких як навчання, або у спілкуванні, призводить до того, що підлітки орієнтуються на індивідуальні особливості інших людей, а не на універсальні емоційні еталони. Зберігається також тенденція до негативного ставлення до себе, що провокує домінування негативних емоцій і дисбаланс у мотиваційній сфері. У порівнянні з молодшими школярами, підлітки краще вербально визначають основні емоції, такі як страх і радість. Починаючи з цього вікового періоду, знання про емоції набувають більш опосередкованого характеру, що відображає зміни в когнітивному та емоційному розвитку [2, с. 1656–1657].

У межах наукової дискусії щодо природи емоцій сформувалися два основні напрями дослідницького підходу. Перший напрям, представлений такими науковцями, як В. Вундт, Дж. Уотсон, Г. Ланге, У. Джемс, Д. Рапапорт, У. Кеннон, П. Анохін, П. Сімонов та інші, спрямований на розуміння емоцій з позиції внутрішніх психічних процесів. У межах цього підходу розроблялися теоретичні моделі психічної діяльності людини, де центральним було прагнення виявити закономірності функціонування емоцій через гіпотези про взаємозв'язки між психічними структурами. Ці дослідники нерідко пропонували концепції, які суттєво різнилися у визначенні природи емоцій, проте всі вони виходили з припущення, що теоретичний аналіз дозволить побудувати узгоджену модель емоційної сфери особистості, включаючи її структурні компоненти та взаємодію між ними. Передбачалося, що експериментальні дані з часом мають доповнити та уточнити ці теоретичні положення, замінюючи філософське осмислення емоцій на емпірично обґрунтовані знання. Другий напрям, пов'язаний з іменами Ч. Дарвіна, К. Ізарда, С. Томкінса, П. Екмана та ін., акцентував увагу на безпосередньому вивченні емоцій як емпіричних феноменів. У рамках цього підходу дослідженню підлягали реальні прояви емоційної поведінки, що піддаються безпосередньому спостереженню та науковому аналізу. Було висунуто

ідею поділу емоцій на базові (елементарні) та похідні (комплексні), яка набула значного поширення, особливо в західній психології. Паралельно з розвитком нейропсихологічної науки, зокрема завдяки працям О. Лурії, О. Хомської та інших, з'явилася можливість дослідження нейрофізіологічних механізмів, які лежать в основі емоційних реакцій, включаючи нейрорегуляційні процеси та психофізіологічні підґрунтя їх формування, розвитку та взаємодії з іншими когнітивними й афективними процесами [10, с. 37–38]. Таким чином, сучасне розуміння емоційної сфери є результатом взаємодоповнюючого внеску обох підходів – теоретико-модельного та емпірично-описового, які сформували основу для сучасних уявлень про психологічно й біологічно зумовлені емоції.

Загалом, емоції являють собою складний феномен, який включає нейрофізіологічний, нервово-м'язовий і феноменологічний аспекти. Їхній вплив на людину може суттєво відрізнятися, що проявляється у варіативності емоційних реакцій на однакові об'єкти не лише між різними людьми, але й у однієї особи в різні періоди життя. Дослідження свідчать про універсальність певних емоцій, які є загальнолюдським явищем. Процеси кодування та декодування основних емоційних виразів є спільними для людей незалежно від культурних, мовних чи освітніх відмінностей. Водночас соціокультурні фактори суттєво впливають на експресивний компонент емоцій, зумовлюючи його варіативність відповідно до національного, соціального чи культурного контексту. У кожному середовищі формуються специфічні стереотипи емоційної експресії, які є характерними для певних культурно-соціальних груп і легко розпізнаються їхніми представниками [3, с. 228–229].

Проблема батьківського впливу на підлітка та на його емоційно-почуттєву сферу є досить актуальною на сьогоднішній день, оскільки сучасні батьки досить багато часу приділяють роботі й забезпеченню себе і своєї сім'ї матеріальними благами, і в свою чергу мало приділяють уваги власним дітям. Як відомо, сім'я є основним джерелом розвитку та наслідування, і тому саме батьківське ставлення в підлітковому віці формує адекватну емоційно-почуттєву сферу особистості підлітка [4, с. 401].

Важливим поняттям, яке вимагає диференціації, є поняття сімейного виховання. Сімейне виховання розглядається як специфічна форма соціалізації дитини, що поєднує усвідомлену виховну діяльність батьків з неусвідомленим, спонтанним впливом родинного середовища. Останній охо-

плюс повторювані елементи щоденного життя – зокрема, стиль поведінки, побутові звички, спосіб взаємодії, – які безпосередньо впливають на формування ціннісно-мотиваційної сфери дитини, її потреб, інтересів, звичок і соціальних орієнтирів. Саме характер і структура сімейного виховання, як вияв соціально-психологічної організації життєдіяльності родини, мають визначальний вплив на процес становлення особистості. У ширшому контексті цей вплив реалізується через систему сімейних цінностей, міжособистісні стосунки між членами родини, їх ставлення до соціального оточення, домінуючі моральні настанови, потреби та родинні традиції [12, с. 202–203].

І. О. Корнієнко стверджує, що сімейні взаємини відіграють ключову роль у процесі виховання дитини, оскільки від їх якості значною мірою залежить ефективність реалізації інших складових педагогічного потенціалу сім'ї. Значне порушення внутрішньосімейної гармонії часто свідчить про наявність кризи в родині, що, у свою чергу, знижує її виховні ресурси або повністю їх нівелює. Протягом усього періоду онтогенезу дитина та її батьки перебувають під впливом численних психологічних чинників, які можуть як сприяти, так і ускладнювати родинну взаємодію. Ідентифікація та аналіз цих чинників дозволяють мінімізувати комунікативні труднощі, гармонізувати емоційно-психологічний клімат у родинному мікросоціумі та підвищити якість виховного процесу. Разом із цим, функціонування сім'ї нерідко супроводжується низкою внутрішніх суперечностей, ускладнень і обмежень, що негативно впливають на виховну діяльність. Особливої уваги потребують неповні сім'ї, які вважаються соціально вразливими у виховному контексті. Емпіричні дослідження засвідчують, що вихованці з неповних родин частіше мають недостатньо сформований досвід підготовки до власного сімейного життя, що корелює з підвищеним ризиком деструкції майбутніх шлюбних стосунків. Крім того, у таких сім'ях спостерігається значне обмеження емоційної взаємодії, зокрема між матір'ю та дитиною. Психологічна дезадаптація, психічні розлади або наявність інвалідності в одного з членів родини можуть виступати як потенційні фактори ризику розвитку психосоматичних порушень у дитини. Це може бути зумовлено як спадковою передачею підвищеної емоційної вразливості, так і дисфункційним впливом психічного стану дорослих на загальний емоційний фон родинного життя. Надмірна дратівливість батьків позбавляє дитину відчуття безпеки та емоційного захисту, а їхні страхи

та тривожність можуть спричинити обмеження пізнавальної та поведінкової активності дитини [11, с. 96–97].

Викладене вище дає нам підстави припустити, що сім'я виступає визначальним соціальним інститутом, що формує базові компоненти емоційно-почуттєвої сфери особистості впродовж усього онтогенезу. Якість батьківсько-дитячих взаємин, емоційний мікроклімат у родині та загальний стиль виховання істотно впливають на розвиток емоційної стабільності, здатність до саморегуляції, емпатії та адаптації. Дисфункціональні родинні умови, зокрема неповна сім'я, психоемоційні порушення у батьків чи відсутність емоційної підтримки, значно підвищують ризик виникнення емоційної дезадаптації, психосоматичних розладів і девіантної поведінки у дітей. Таким чином, емоційно-почуттєвий розвиток особистості значною мірою детермінований характером родинного середовища, що вимагає цілеспрямованої уваги до підтримки функціонального та психоемоційно здорового сімейного контексту.

Є. А. Тищенко в рамках власної статті, досліджуючи вплив стилів батьківського виховання на емоційну сферу підлітка, робить висновок, що безпосередня взаємодія підлітків із батьками є ключовим фактором у становленні норм і правил поведінки, розвитку моральних якостей, формуванні адекватних емоційних реакцій, а також адаптивності й прийняття моральних цінностей. Цей контакт сприяє емоційному благополуччю та соціальній зрілості підлітків. Тип спілкування в сім'ї, рівень задоволення фізичних і психологічних потреб дитини, а також ступінь поваги до її індивідуальності визначають формування певної моделі поведінки, яка впливає на її розвиток протягом усього життя [5, с. 237].

У деяких сім'ях стиль внутрішньосімейних взаємин характеризується ліберальним підходом, який супроводжується мінімізацією контактів, відстороненістю та байдужістю між членами родини. В таких умовах інтереси, почуття та справи один одного залишаються поза увагою. На противагу цьому, в благополучних сім'ях батьки передають дітям власні духовні цінності, що є основою для формування ціннісних орієнтацій, моральних установок і моделей поведінки, спрямованих на соціально прийнятний розвиток. Натомість у неблагополучних сім'ях, де цінності не є пріоритетом для батьків, а взаємини з дітьми характеризуються авторитарністю, байдужістю або ворожістю, передача духовних орієнтацій

практично відсутня. Сімейні проблеми, такі як нестабільність шлюбу, розлучення чи дисгармонія у спілкуванні, сприяють викривленню системи цінностей у родині. У таких умовах знижується значущість самореалізації, пізнання, праці, що призводить до маргіналізації соціальної поведінки. Замість досягнення значущих цілей діяльність часто спрямована на уникнення негативних наслідків, що передається наступним поколінням як ціннісна установка. Негативний вплив дисгармонії у стосунках між батьками і дітьми може викликати порушення психічного розвитку, формування неадекватних моделей поведінки. Це стає причиною зростання кількості «важких дітей» у суспільстві, а також дітей, які частково або повністю втрачають зв'язок із сім'єю [6, с. 142].

Висновки. Отже, сімейне середовище відіграє ключову роль у формуванні емоційно-почуттєвої сфери дітей підліткового віку. Гармонійні стосунки в родині сприяють передачі духовних цінностей, формуванню моральних орієнтирів і адаптивної соціальної поведінки. Натомість дис-

гармонія, байдужість чи авторитарність у стосунках між батьками і дітьми негативно впливають на емоційний розвиток підлітків, провокуючи формування неадекватних моделей поведінки, зниження самооцінки та схильність до маргінальних форм соціальної взаємодії. Таким чином, підтримка здорових сімейних взаємин є визначальним чинником для забезпечення емоційного благополуччя і соціальної зрілості молоді.

Подальші дослідження впливу сімейного середовища на емоційно-почуттєву сферу підлітків доцільно зосередити на вивченні специфіки впливу різних стилів батьківського виховання у контексті соціокультурних змін. Особливу увагу слід приділити механізмам передачі ціннісних орієнтацій у сучасних сім'ях, враховуючи вплив цифровізації та змін у структурі комунікації. Перспективним є також аналіз ефективності програм психолого-педагогічної підтримки, спрямованих на корекцію дисгармоній у стосунках між батьками і дітьми, для формування емоційної стійкості та соціальної адаптивності підлітків.

Список літератури

1. Брашеван О. А., Караджи О. С. Соціально-психологічні особливості підліткового віку. *Current challenges of science and education : The 10th International scientific and practical conference*, June 3–5, 2024. Berlin: MDPC Publishing, 2024. P. 297–299.
2. Присяжнюк Б. В. Психологічні особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери у дітей підліткового віку. *Наукові перспективи*. 2024. № 5 (47). С. 1653–1663.
3. Кузьменко В. Що таке емоція? Поняття емоційності та емотивності. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства : матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників*, 18–19 квітня 2019 р. Суми: СумДУ, 2019. С. 228–232.
4. Галузінська К. М. Психологічні особливості батьківського ставлення у вихованні підлітків. *Молодь: освіта, наука, духовність : тези доп. X Всеукр. наук.-практ. конф.* Київ: Університет «Україна», 2013. Ч. II. С. 401–403.
5. Тищенко Є. А. Вплив стилів батьківського виховання на емоційну сферу підлітка. *Освіта і наука – 2024 : збірник наукових праць учасників звітної-наукової конференції*, 9–11 квітня 2024 р. Київ, 2024. С. 235–237.
6. Сулімова А. В. Психологічні особливості впливу сім'ї на почуттєво-емоційну сферу підлітка. *Проблеми надання вищої освіти особам з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору : матеріали доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф.*, 4–5 листопада 2015 р. Вінниця, 2016. С. 141–144.
7. Євсєєва Л. І. Поняття «проблеми» сім'ї. Стабілізуючий фактор «проблеми» комунікацій сім'ї, можливості психотерапії. *Вісник*. 2016. № 2 (30). С. 80–81.
8. Фолошня Д. Поняття сім'ї та членів сім'ї згідно з законодавством України. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2015. С. 85–87.
9. Пінчук Н. І. Роль стилів сімейного виховання у розвитку резильєнтності підлітків. *Проблеми сучасних трансформацій. Сер. Педагогіка*. 2024. Вип. 5. С. URL: <https://www.reicst.com.ua/pmtp/article/view/2024-5-10-02> (дата звернення: 12.04.2025).
10. Біда С. О. Базові емоції: поняття та види. *Проблеми сучасної психології*. 2012. Вип. 16. С. 35–46.
11. Корнієнко І. О. Вплив стилю сімейного виховання на якість життя. *Наука майбутнього : збірник наукових праць студентів, аспірантів та молодих вчених*. Мукачеве : РВВ МДУ, 2022. Вип. 2(10). С. 95–99.
12. Кушнір В. Підходи до розуміння сім'ї і факторів сімейного виховання. *Збірник наукових праць*. 2009. Ч. 2. С. 200–205.

Matskevych V.H. THE INFLUENCE OF THE FAMILY ON THE EMOTIONAL AND AFFECTIVE SPHERE OF ADOLESCENTS

The article is devoted to a comprehensive theoretical analysis of the impact of the family environment on the development of the emotional sphere of adolescents. Within the study, the importance of the family as a primary social institution that ensures the formation of a child's basic emotional, behavioral, and moral-value guidelines is emphasized. Historical, sociological, and psychological approaches to defining the essence of the concept of "family" are characterized, and the evolution of ideas about its structure and functions is traced. Scientific positions of Ukrainian and foreign researchers regarding the role of family upbringing, interaction styles, and emotional climate within the family in the process of an adolescent's emotional development are analyzed.

Special attention is given to the study of the negative influence of dysfunctional family conditions (emotional deprivation, lack of support, authoritarian or indifferent parenting styles) on the psychodynamics of emotional disorders, deviant behavior, and difficulties in social adaptation. The article summarizes the main approaches to studying emotions as both a psychophysiological and socio-cultural phenomenon, with theoretical and empirical research on the emotional sphere being considered in the context of its biological and social determinants.

It is established that adolescence is a particularly sensitive period for the development of emotional regulation, self-awareness, and adaptive mechanisms of personality. Under favorable conditions, the family environment promotes the development of emotional stability, empathy, achievement motivation, and positive self-perception. In contrast, unfavorable factors contribute to the formation, development, and maintenance of psycho-emotional dysfunctions, as well as cognitive and behavioral disorders.

The article emphasizes the need for a differentiated approach to studying the influence of various parenting styles, taking into account socio-cultural changes and the challenges of the digital age. The importance of developing and implementing psycho-pedagogical support programs aimed at correcting disharmonious family relationships and promoting emotional resilience among adolescents is underlined.

Key words: emotional sphere, emotions, adolescence, personality, family.